

6. Садық Д.А., Мәдиева Г.Б. Компьютерлік лингвистика кеңістігіндегі электронды сөздіктердің артықшылығы Абай атындағы ҚазҰПУ-дың ХАБАРШЫСЫ, «Филология» сериясы, №3(73), 2020. – Б. 180–184
7. Шорманова А.Н. Қазақ тіліндегі автоматтандырылған синонимдер тізімін құру [Мәтін] / А.Н. Шорманова, У.А. Тукеев // Механика және технологиялар / Ғылыми журнал. – 2022. – № 3 (77). – Б. 44–49
8. Рахимова Д.Р., Қалдашбеков Е.Е., Мұсабекова Ж.Ғ., Абақан М., Қызырқанова С., Жамалиева А., Абдуали Б. Arertium платформасы негізінде орыс тілінен қазақ тіліне аудару жүйесін құру. //Материалы международной научной конференции студентов и молодых ученых "Фараби Әлемі», Алматы, Казахстан, 13-16 апреля, 2015 г. – Алматы, 2015. – С. 175

Арыстанғалиқызы Аяулым

Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 2-курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

arystangalikyzy@bk.ru

Ғылыми жетекші:

Амангазиева М.К.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АЛҒАШҚЫ БАСЫЛЫМДАРДЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Алғаш жарық көрген қазақ тілді баспалар тұжырымдылығымен, жоғары көсемсөзділігімен, қазақ әдеби тілінің мағыналылығымен, өз халқының көкейкесті мүдделеріне адал қызмет етуімен ерекшеленді. Газеттер өз беттерінде халық ағарту, кітап шығару мәселелеріне басымдық берді. XIX ғасырдың екінші жартысындағы ұлы ағартушылардың дәстүрлерінде тәрбиеленген қазақ демократияшыл зиялылары Шығыс пен Батыс ағартушыларының тәжірибесін жинақтап, тұтас доктрина жасады. Әр басылымның өзіндік ерекшеліктері болса да, барлығының мүдделері бір болды. Басылым беттеріндегі жарияланымдардың едәуір бөлігі тіл мен әдебиет, этнография, мәдениет пен тәрбие, педагогика мәселелеріне, рыноктың жағдайларға бейімдей отырып, халық санасын жетілдіруге арналды.

Кілт сөздер. Алғашқы басылымдар, тіл мен әдебиет мәселелері, басылымдардың зерттелуі, мақалалар.

«Қазақ» газетінің бірінші нөмірінде басылған бағдарламалық мақаласында А.Байтұрсынов отаршылдық режим жағдайларындағы ұлттың тағдыры туралы мәселені ашық қойды. Ол былай деп жазды: «Өзіміздің өзіндік ерекшелігімізді сақтап қалуымыз үшін біздің бар күш пен құралды жұмсап, оқу – ағартуға және ортақ мәдениетке ұмтылуымыз қажет; бұл үшін біз әдебиетті ана тілінде танытумен айналысуды бірінші борыш деуге міндеттіміз. Өз тілінде сөйлейтін және өз әдебиеті бар халықтың ғана дербес өмірге үміттенуге құқылы екенін ешқашан ұмытпау керек».

«Қазақ» газеті ХХ ғасырдың басындағы азаттық қозғалысының стратегиясын анықтап берді. Ә.Бөкейханов былай деп атап өтті: «Жуық арада далада, бәлкім, қазақ арасында белең алып келе жатқан екі саяси бағытқа сәйкес екі саяси партия ұйымдастырылатын сыңайлы. Олардың бірі ұлттық-діни партия деп аталуы мүмкін және де қазақтарды басқа мұсылман халықтарымен біріктіру оның мұраты болып табылады. Басқа бір батыстық бағыт қырғыз даласының болашағы-осы сөздің кең мағынасында-батыс мәдениетін саналы түрде іс жүзіне асыруда деп біледі».

«Қазақ» газеті екінші бағыттың ой –пиғылын көрсетті. Ол тұжырымдамалық проблемаларды көрсеткен кезде соны негізге ала отырып жазды. Ең алдымен Ә.Бөкейханов, А. Байтұрсынов қазақ халқының өркениет, түрік дүниесі тарихында алатын орнын анықтап берді. Халықты топтастыру, оның ежелгі мәдениетін және демократиялық Ресей құрамындағы қазақ ұлттық мемлекеттігін қайта түлету проблемалары газет қызметінің өзегіне айналды. «Шаруашылықтағы өзгерістер» деген

сериялы мақалаларында А.Байтұрсынов қазақ халқының эволюциялық даму жолын қорғап, адамзат өркениетінің эволюциясын және мәдениет тарихын көрсетті.

«Қазақ» газеті өз беттерінде халық ағарту, кітап шығару мәселелеріне басымдық берді. XIX ғасырдың екінші жартысындағы ұлы ағартушылардың дәстүрлерінде тәрбиеленген қазақ демократияшыл зиялылары Шығыс пен Батыс ағартушыларының тәжірибесін жинақтап, тұтас доктрина жасады. Мысалы, И. Гаспринскийдің жаңа әдіспен оқыту туралы идеясының өзін қабылдай отырып, олар оны түрік-татар үстемдігі идеологиясынан, оқытуды дінмен қосудан тазартты. Егер И.Гаспринскийдің ізбасарлары жаңа әдіспен дауыстап оқытудан татар мәдениеті мен жазуының үстемдігін тарауға қарай жүрсе, қазақ демократтары Абай, Шоқан және Ыбырай ағартушылығынан отаршылдық режимді қирату, қазақ мемлекеттігін қайта туғызу идеясына бет алды. Бұл эволюцияда А.Байтұрсыновтың ғылыми-педагогикалық ізденістері ерекше рөл атқарды, соның арқасында ұлт қазақ әліпбиін алды, қазақ тілінің фонетикасы, синтаксисі, этимологиясы, сөз өнері теориясы мен мәдениет тарихы дамытылды. «Осы тынымсыз еңбегімен,-деп жазды XX ғасырдағы ұлы ойшылдың елу жасқа толған күнінде М.Дулатов,-А.Байтұрсынов қазақтың сөз өнерін жоғары сатыға көтеріп, ұлттық мектеп пен туған әдебиет үшін берік іргетас қалады».

«Қазақ» газетінің беттерінде аграрлық проблеманың Ә.Бөкейханов бастаған көрнекті білгірлері отаршылдықтың мәнін, қазақ шаруаларын құнарлы жерлерін алып қою арқылы қоныс аудару қоры құрылуының, шаруалардың жерсіз қалуы үрдісінің мәнін ашып көрсетті. «Қазақ» газеті Ә.Бөкейхановтың жер мәселесі жөніндегі тұжырымдамасын қорғады, онда егіншілікпен ұштастырылған көшпелі мал шаруашылығын, қауымдық жер пайдалану негізінде жер алқаптарының тұтастығын, олардың құнарлығын сақтау көзделген еді. Жер үлесінің болмашы жағдайында отырықшылыққа көшу, егіншілік, агрономия тәжірибесі, диқанның күнделікті титықтататын еңбегінің қанына сіңген етенелігі болмаған жағдайда орыс деревнясы үлгісіндегі ауылдар құру қазақ шаруаларына мал шаруашылығы кәсібінен біржола айырылу, Башқұртстан мен Қостанай уезінде болғанындай, мұқтаждықтан жерді қоныс аударушыларға сату қатерін төндіреді еді.

«Қазақ» газеті мұсылман діні мәселесі бойынша ғылыми негізделген тактика ұстанды. Ол қазақ халқының артта қалған бөлігінің діншіл екеніне, Алланы және оның «жердегі өкілдері» молдаларды шын жүректен қадірлейтініне көңіл бөлді. Газет редакциясы «мұсылмандар одағының кәдеттік бағдар ұстанатынын ескерді». Ә.Бөкейханов пен басқа да авторлар 1905-1907 жылдардағы революциядан кейін бүкіл Ресейде орын алған қуатты мұсылман қозғалысымен есептесіп отырды. Қозғалыстың қай тапқа жататынына қарамастан, елдегі 20 миллион халық түрінде тірегі болды. Мұсылмандардың бірінші съезінің қарарында мұсылмандардың прогресшіл бөлігі «озық қоғамның мұраттарына» қосылатыны және «орыс халқымен бірдей тең (саяси, азаматтық, діни) құқықтарды» пайдаланғысы келетіні атап өтілді.

Бірқатар мұсылмандар съездерінің жұмысына қатысқан Ә.Бөкейханов бір-біріне жалғасты бірнеше мақалалар жазып, онда «Қазақ» оқырмандарына адамгершілік проблемаларын және оларды Ресей жағдайында шешу жолдарын ұғынықты етіп түсіндірді. «Қазақ» газеті діни қызбалықты қоздырған жоқ, керісінше, империя құрамындағы түрлі ұлттардың дінге сенушілерін топтасуға шақырды. Газет көзі ашық халықтардың француз революциясы мен өзге де буржуазиялық революциялар рухындағы теңдік, жеке адамға ешкімнің тиіспеушілігі, дін ұстану еркіндігі жөніндегі мұраттарын ескерді. «Қазақ» газеті бұхаралық, хиуалық, қазандық молдаларды, олардың озбырлығын, патриархаттық-рулық соқыр сенімдердің тірегіне айналған әдет пен шарифат догмаларын әшкереледі, татарландырудың, арабтандырудың қазақ тілі дамуына, оның рухани келбетіне теріс ықпалын ашып көрсетті. «Қазақ» газеті дінді мектеп пен мемлекеттен бөлуді жақтап, діни экстремизмге қарсы шықты, сонымен

бірге жыныс, дін ұстану, ұлт айырмашылығына қарамастан, барлық ресейліктердің заң алдында тең екенін жариялап, жеке адамның бас бостандығы мен оның еркіндігіне қол сұқпауды қорғады.

«Қазақ» газеті беттеріндегі жарияланымдардың едәуір бөлігі тіл мен әдебиет, этнография, мәдениет пен тәрбие, педагогика мәселелеріне, рыноктың жағдайларға бейімдей отырып, халық санасын жетілдіруге арналды. Газет өзінің нысаналы жарияланымдары арқылы ұлттың тарихи санасын қалыптастырды, Абай сияқты аса көрнекті тұлғалардың өмірі мен қызметі үлгісімен ұлттық мақтанышқа тәрбиелеу міндеттерін белгіледі, Абай даналығы деңгейіне көтерілуге, өз халқының қамын ойластыруға, оның дәстүрлерінен, гуманистік принциптерінен таймауға шақырды. Газет демократиялық, тәуелсіз мемлекет орнату үшін бірінші кезекте ана тілі мен әдебиетін білу, кәсібилік, ұлттық экономиканың бай болуы қажет екенін дәлелдеді. А.Байтұрсынов былай деп атап айтты: «басқалардан қалып қоймау үшін біз сауатты, бай және күшті болуға тиіспіз. Сауатты болу үшін оқу керек. Бай болу үшін кәсібилік керек. Мығым болу үшін бірлік керек. Осы бағытта жұмыс істеу керек». Газетке қатысып тұрған бүкіл авторлар ұжымының А.Байтұрсынов бағдарламасына толық қосылғанын атап өткен жөн.

«Қазақ» шын мәнінде бүкілресейлік газет болды. Ол халықаралық жағдайға жүйелі түрде талдау жасап, ондағы Ресейдің рөлін анықтап отырды, елдегі және шетелдегі демографиялық жағдайды ашып көрсетіп, бүкіл түрік дүниесінің, мұсылмандар қозғалысының тағдырын қадағалады. Газет Мемлекеттік Думаның жұмысына, оның мінберінен қазақ халқының мүдделерін қорғау мәселелеріне ерекше мүдделілік танытты.

Империалистік соғыс, дүние жүзін халықаралық капиталдың жетекші елдері арасында қайта бөлісу басталған кезде газет өзінің мазасызданғанын жасырмады. Ал мазасызданудың негізі бар еді. 1916 жылғы 16 маусымдағы қазақ жігіттерін тыл жұмыстан алу туралы патша Жарлығы жай түскендей болды. Газет жарлыққа дейін де одан кейін де қазақтарды армияға шақыру туралы мәселені талқылап, оларға казак әскерлері мәртебесінің берілуін талап етті. Ол халықтан империяның боданы ретінде оның ерте болсын, кеш болсын, өз отандастарының Отан қорғау жөніндегі тағдырына ортақтасуына тура келетінін жасырмады. 400 мыңдық армия жасақтай алатын ұлтқа айналған соң ол соғыста жеңген жағдайда империя құрамында дербес автономияға дәмелене алар еді.

Газет нақ сол баламаны негізге алып және көп адамның құрбан болуы жөнінде орынды қауіптеніп, 1916 жылғы оқиғалар жөнінде де принципті көзқарас ұстанды. Ол қазақтарды майданға алу мерзімін кейінге қалдыруға дейін барып, жанжалды шешудің бейбіт жолдарын іздестіруді, өкіметпен келіссөздер жүргізуді ұсынды. «Алаш» партиясы мен Алашорда бостандықты жеңіп алуға және қазақ мемлекеттігін қайта туғызуға тарих берген мүмкіндікті қайткен күнде де ақырына дейін пайдалануға ұмтылып, тағдырлы шешімдер қабылданған екі орыс революциясы кезеңіндегі «Қазақ» газетінің рөлі баға жеткісіз еді.

«Қазақ» газеті қазақ халқы тарихының бетбұрысты кезеңінде шығарылды. Ол тұжырымдылығымен, жоғары көсемсөзділігімен, қазақ әдеби тілінің мағыналылығымен, өз халқының көкейкесті мүдделеріне адал қызмет етуімен ерекшеленді. М.Әуезовтың 1913-1918 жылдар аралығындағы кезеңді «Қазақ газетінің дәуірі» деп атағаны кездейсоқ емес. Ол 1922 жылы мәдениет қайраткерлеріне ашық хатында («Қазақтағы қалам қайраткерлеріне. Ашық хат») қазақтың баспасөзі тарихында «Қазақ» газетін қоспағанда, халық тәрбиешісі миссиясын орындаған, өз бағытын қатесіз анықтаған, ұлттық рухты асқақтатқан бірде-бір басылым болған емес деп атап өтті.

Кәсібі жөнінен адвокат, «Айқап» журналының жұмысына белсене қатысқан қоғам қайраткері К.Тоғысов 1916 жылдың қарашасында Ташкентте апталық «Алаш» газетін

шығара бастады. Оны К.Тоғысовтың өзі редакциялады, ресми шығарушысы оның әйелі Мариям Тоғысова болды. Бастапқы кезеңде газет өкімет орындарына көзқарасы жөнінен адал болды, тек 1917 жылғы 24 ақпаннан бастап (№12) өзін революциялық-демократиялық басылым ретінде көрсетті. Мәселен, К.Тоғысов «Жоғалсын Романовтар» деген бір мақаласында әрбір халық егеменді, демократиялық елде өмір сүруге құқылы деп пайымдады. Газет Ақпан революциясын қызу құттықтады.

«Алаш» газеті әйелдердің тең құқықтылығын қорғады. Оның беттеріне белгілі журналистер, жазушылар: Т.Жомартбаев, А.Баржақсин, Б.Майлин, Ж.Аймауытов, жаңа жаза бастаған М.Әуезов шығып тұрды.

Қазақ мерзімді баспасөзінің тарихында апталық «Сарыарқа» газеті елеулі із қалдырды. Оның редакторлары Р.Мәрсеков, Х.Ғаббасов болды. Газет 1917 жылдың екінші жартысында Семей қаласында шығып тұрды. Оның беттерінде Ә.Бөкейхановтың, А.Байтұрсыновтың, М.Дулатовтың, Р.Мәрсековтың, Х.Ғаббасовтың, Ә.Ермековтің, М.Алдыбаевтың, Ж.Ақбаевтың және «Алаш» қозғалысының басқа да көптеген көрнекті қайраткерлерінің мақалалары басылды. Онда Алаштың гимні (авторы С.Торайғыров), Ж.Аймауытовтың, М.Әуезовтің, С.Дөнентаевтың, Ғ.Қарашевтың, І.Жансүгіровтың, Б.Майлиннің көсемсөздік материалдары жарық көрді.

Газет Ә.Ермековтің «Жасасын Алаш, жасасын!» деген мақаласын жариялады, онда екінші бүкілқазақ съезінің (12.12.1917) Алашорда автономиясын жариялау туралы шешімі, сондай-ақ жалпықазақ-қырғыз съезінің шешімдері (Х.Ғаббасовтың «Алаш автономиясы» деген мақаласы) салтанатты түрде мәлімделді.

Ә.Бөкейхановтың Семейге келуі туралы материал даусыз ынта-ықылас туғызады, бұл материалда ол қазақ автономиясы туралы мәселеге өзінің көзқарасын егжей-тегжейлі баяндайды.

Егер газеттің елдегі біртұтас ақпарат өрісі бұзылған, тарихтың бетбұрысты күрделі кезеңінде жұмыс істегенін ескерсек, «Сарыарқа» газетінің маңызы зор.

Сөйтіп ХХ ғасырдың басында империяның Қазақстан сияқты алып шет аймағында қазақтар Ресейдің ана тілінде газеттері, журналдары мен кітаптары бар 24 (орыстардан басқа) халқының біріне айналды. Хат-хабарлардың географиясы өте ауқымды болды-мейлінше әртүрлі жанрдағы жазбаша хабарлар келіп түспеген ауылдар мен болыстар іс жүзінде болған жоқ. Демократиялық қазақ баспасөзі революциялы Мемлекеттік Дума, оның мұсылман фракциясы, мұсылман съездері туралы, империяның сыртқы және ішкі саясаты соның ішінде оның отаршылдық саясаты туралы жазды. Ол шет аймақтардың ғасырлар бойындағы ұйқыдан оянып жатқан халықтарының мүдделерін көрсетті, өркениетті дүниежүзілік қоғам жүйесіндегі оның болашағы туралы армандарға берілді. Ал алда халықтың тұтас ғасыр бойындағы қиын тағдырын белгілеп берген Қазан революциясы, аласапырандар мен өзгерістер тұр еді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Момынова Б. Газет лексикасы (жүйесі мен құрылымы). – Алматы; Арыс, 1999. - 224 б.
2. Бекхожин Қ. Қазақ баспасөзі тарихының очерктері. – Алматы, 1981.
3. Беннигсен А., Лемерсье-Келькежей Ш. Пресса и национальное движение среди мусульман России до 1920 года. – Париж, 1964.
4. Әлихан Бөкейхан. Таңдамалы – Избранное//Қазақ энциклопедиясы. – Алматы, 1995. – 66 б.
5. Қыр баласы. Қазақ//«Қазақ» газеті, № 8, 1913 жыл. Орынбор.